

УДК 159.9;378.015.3(045)

Т.А. ГРИШИНА,

*доцент кафедри практичної психології Класичного приватного університету,
м. Запоріжжя*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЕКТИВНОГО СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРИРОДИ

Статтю присвячено проблемам формування суб'єктивного ставлення особистості до природи в умовах соціально-економічних змін. Суб'єктивні ставлення виступають як основа суб'єктивного світу особистості.

Ключові слова: суб'єктивне ставлення особистості, екологічна спрямованість, формування екологічної спрямованості особистості, суб'єктивне сприйняття природних об'єктів.

Актуальність дослідження: Проблема ставлень є однією з найбільш перспективних і досліджуваних проблем у сучасній психології. Суб'єктивні ставлення виступають як основа суб'єктивного світу особистості. Відображаючи реальні, об'єктивні ставлення особистості до світу, вони фіксують характер її переваг у різних сферах і через них впливають на поведінку загалом. Саме тому змістова характеристика психічного розвитку особистості залежить від розвитку її реального ставлення до світу, від змісту цього ставлення.

Основний зміст статті. Основоположником теорії ставлень по праву вважають В. Мясіщева, який, розвиваючи ідеї, закладені ще О. Лазурським, розробив досить струнку систему поглядів на природу ставлень людини, їх структуру, своєрідність, динаміку проявів. На думку В. Мясіщева, ставлення людини являють собою «... цілісну систему індивідуальних, вибраних, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Ця система впливає з усієї історії розвитку людини, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання» [5, с. 210].

У системі ставлень людини виражаються її погляди, установки, позиції, «відображені» в остаточному підсумку її потреби, що зумовлюють значущість, «упередженість» до об'єктів дійсності і до самої себе.

Під **суб'єктивним ставленням** у психології розуміється суб'єктивно забарвлене відображення особистістю взаємозв'язків своїх потреб з об'єктами і явищами світу, які є фактором, що зумовлює її поведінку [1, с. 138–152].

Сутність суб'єктивного ставлення особистості полягає в такому. На вихідному етапі існують потреби особистості; об'єкт або явище світу й об'єктивний зв'язок між ними. Потім об'єктивний зв'язок одержує своє суб'єктивне відображення у внутрішньому світі, внаслідок чого об'єктивне у своїй основі ставлення набуває характеру суб'єктивного ставлення особистості.

Оскільки відбиток зв'язку потреб з об'єктами та явищами світу відбувається в різних формах, у психології існує група понять, для яких, на думку Б. Ломова, поняття «суб'єктивне ставлення» є родовим. Наприклад, «особовий зміст» розкриває суб'єктивне ставлення в значеннєвому аспекті, у його зв'язку із спільно виробленими значеннями, значеннєва установка – у мотиваційному, почуття – в афективному, ціннісні орієнтації – в аспекті загальної спрямованості (за В. Мясіщевим) визначають суб'єктивну позицію особистості в навколишній дійсності.

Як стверджують В. Сітаров, В. Пустовойтов, ставлення людини до природи може описуватися як певна об'єктивна характеристика, що важливо для власне наукового аналізу проблеми як такої, так і суб'єктивна характеристика, коли об'єктивний зв'язок природи і потреб особистості знаходить відображення в її внутрішньому світі. Внаслідок цього практично будь-яке ставлення до природи набуває своєрідності суб'єктивного ставлення [6].

С. Дерябо і В. Ясвін вважають, що в основі суб'єктивного ставлення до природи лежить відображення в тих або інших об'єктах і явищах потреб людини. Через це одні об'єкти байдужі для особистості, інші стимулюють упереджене ставлення [3].

Відповідно, збереженість потреб особистості в об'єктах або явищах природи характеризується трьома параметрами: структурно-змістовним – широтою: в яких саме об'єктах і явищах природи відображені потреби; структурно-динамічним – інтенсивністю: з одного боку, якою мірою відображені потреби особистості в об'єктах і явищах природи, наскільки вони є для неї значущими, а з іншого – в яких сферах і якою мірою виявляється суб'єктивне ставлення; мірою усвідомленості: якою мірою особистістю усвідомлюється збереженість потреб в об'єктах і явищах природи (наскільки вона підзвітна собі). Отже, спираючись на власні теоретичні та експериментальні дослідження, С. Дерябо і В. Ясвін виявляють базові параметри суб'єктивного ставлення до природи, параметри другого порядку, модальність і інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи, а також виділяють різновиди суб'єктивного ставлення до природи у вигляді своєрідної типології [2].

Як базові параметри суб'єктивного ставлення до природи виокремлюють: широту, інтенсивність та ступінь усвідомленості. До параметрів другого порядку автори відносять: емоційність (характеризує ставлення людини за віссю «раціональне – емоційне»); узагальненість (характеризує суб'єктивне ставлення за віссю «окреме – спільне»); домінантність (описує суб'єктивне ставлення до природи за віссю «незначуще – значуще»); когерентність (визначає ставлення за віссю «гармонія – дисгармонія»); принциповість (описує суб'єктивне ставлення за віссю «залежне – незалежне»); свідомість (характеризує суб'єктивне ставлення за віссю «неусвідомлене – свідоме») [3].

Особливе місце в цій концепції посідають модальність і інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи. Модальність – це якісно-змістова характеристика, яка визначає «прагматизм – непрагматизм» і наділення природи об'єктивними або суб'єктивними властивостями. Відповідно, виділяються чотири типи модальності ставлення до природи: об'єктно-прагматичний, об'єктно-непрагматичний, суб'єктно-прагматичний, суб'єктно-непрагматичний

Інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи С. Дерябо і В. Ясвін оцінюють за *перцептивно-афективним* параметром, який характеризується естетичним освоєнням об'єктів природи, турботою про їх стан. *Когнітивний* (пізнавальний) параметр виражає прагнення людини пізнавати природу. *Практичний* компонент суб'єктивного ставлення до природи знаходить вираження в готовності людини до практичної взаємодії з природою; *вчинковий* компонент (структура вчинків) відображає орієнтованість людини на зміну природи відповідно до свого суб'єктивного ставлення [2].

Дослідники виділяють шістьнадцять основних типів суб'єктивного ставлення до природи, оскільки існують чотири типи модальності суб'єктивного ставлення до природи і воно може переважно виявлятися в одній із чотирьох «сфер» (відповідно до компонентів інтенсивності). У цілому ці типи ілюструють три основи типології ставлення до природи: характер модальності за шкалою «об'єктна – суб'єктна», характер модальності за віссю «прагматична – непрагматична» і переважаючий компонент інтенсивності: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і вчинковий.

Розглянемо психологічний зміст основних типів суб'єктивного ставлення до природи, які найбільш часто зустрічаються на тих або інших етапах онтогенезу особистості.

Перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний – це тип суб'єктивного ставлення до природи об'єктно-непрагматичної модальності, що характеризується переважанням перцептивно-афективного компонента інтенсивності. Особистість з таким типом ставлення до природи орієнтована на перцептивно-почуттєве, естетичне її сприйняття, на естетичний характер дій стосовно природного суб'єкта. Вона характеризується особливою чутливістю до «почуттєвої виразності природи», здатністю «безпосередньо досягати об'єкти

на основі своєї почуттєвої естетичної сприйнятливості, їх об'єктивні матеріальні ознаки (колір, форма, пропорції, ритми, розміри, симетрія, динаміка, звучання й ін.)». Перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення є найбільш поширеним, починаючи з юнацького віку.

Когнітивний суб'єктно-непрагматичний – це тип суб'єктивного ставлення до природи суб'єктно-непрагматичної модальності, який характеризується домінуванням когнітивного компонента інтенсивності. Для особистості з таким типом ставлення, на відміну від попереднього, властиве суб'єктне сприйняття світу природи – це суб'єкт, що володіє власною самоцінністю. Водночас в основу діяльності з природними об'єктами покладена непрагматична мотивація. Суб'єктивне ставлення найбільшою мірою виявляється в пізнавальній сфері: особистість прагне більше довідатися про різні рослини, тварини, про проблеми їх харчування і розмноження, про екологічні зв'язки, що існують між різними природними об'єктами, взагалі виявляє цікавість до світу природи. При цьому у своїй пізнавальній діяльності вона не прагне одержати якийсь «корисний продукт» від природного об'єкта і не допускає стосовно нього деструктивних, руйнівних дій.

Когнітивний суб'єктно-прагматичний – це тип суб'єктивного ставлення до природи суб'єктно-прагматичної модальності, яка характеризується переважанням когнітивного компонента інтенсивності. Для особистості з цим типом ставлення, так само як і з попереднім, властиве суб'єктне сприйняття світу природи, але при цьому діяльність з природними об'єктами має прагматичний характер. Суб'єктивне ставлення особистості найбільшою мірою виявляється в пізнавальній сфері і мотивом пізнавальної діяльності є здобуття знань (які в цьому випадку виступають як своєрідний «корисний продукт»), зацікавленість в інформації для подальшого прагматичного використання. Разом із тим особистість не допускає можливості деструктивних, руйнівних дій стосовно природних об'єктів, що нею вивчаються.

Практичний об'єктно-прагматичний – це тип суб'єктивного ставлення до природи об'єктно-прагматичної модальності, що характеризується переважанням практичного компонента інтенсивності. Для особистості з таким типом ставлення властиве об'єктне сприйняття світу природи як джерела матеріальної користі, постачальника ресурсів. Природні істоти – це позбавлені будь-якої самоцінності об'єкти маніпуляції, які в разі необхідності можуть без жалю піддаватися деструктивному, руйнівному впливу, їхня цінність визначається лише тим, наскільки вони можуть бути корисними для людини.

В основі діяльності з природними об'єктами в особистості з цим типом ставлення лежить чітко прагматична мотивація: природні об'єкти, які не можуть бути яким-небудь «корисним продуктом», її взагалі не цікавлять. Суб'єктивне ставлення найбільшою мірою виявляється в безпосередньому практичному використанні природних об'єктів для задоволення харчових, технологічних та інших потреб людини.

Вчинковий суб'єктно-непрагматичний – це тип суб'єктивного ставлення до природи суб'єктно-непрагматичної модальності, що характеризується переважанням вчинкового компонента інтенсивності.

Для особистості з цим типом ставлення властиве суб'єктне сприйняття природи; для неї сферою, що регулюється етичними вимогами, є взаємодія з тваринами, рослинами і цілими екосистемами; все, що неприпустиме стосовно людини, неприпустиме і відносно природного об'єкта. Поширення сфери етичних вимог на взаємодію зі світом природи передбачає непрагматичний характер мотивації цієї взаємодії: природа не може розглядатися як джерело якогось «корисного продукту», вона цінна сама по собі. Суб'єктивне ставлення найбільшою мірою виявляється у відповідних вчинках особистості, в її активності щодо зміни свого оточення, у природоохоронній діяльності, спрямованій як на збереження самих природних об'єктів, так і на вплив на людей, які з ними взаємодіють.

Вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип ставлення характерний для активних учасників різних екологічних рухів: «зелених», «блакитних патрулів» тощо. Необхідність саме такого типу суб'єктивного ставлення до природи проголошується філософами-гуманістами (Л. Толстой, М. Ганді, А. Швейцер, Г. Гачев, В. Хесле та ін.), оскільки він найбільш повно відповідає екоцентричному типу екологічної свідомості.

Водночас, як підкреслюють дослідники, використовуючи цю типологію, необхідно враховувати те, що, по-перше, безумовно, неможливо говорити про «чистий» тип ставлен-

ня (ця складність узагалі властива будь-яким психологічним класифікаціям): типи ставлення до природи мають динамічний характер, досить легко трансформуються один в одного, крім того, зовні ідентичні поведінкові прояви можуть зумовлюватися різними типами ставлення; по-друге, у реальності існує не єдине ставлення до «природи взагалі», а система суб'єктивних ставлень до різних природних об'єктів. Тому, коли стверджують, що конкретній особистості властивий певний тип ставлення, мають на увазі, що він у неї переважає, поширюється на більшість природних об'єктів (при цьому до окремих природних об'єктів може бути сформоване ставлення полярних типів).

На наш погляд, важливою заслугою авторів типології є введення поняття суб'єктного сприйняття природи, під яким розуміється сприйняття того чи іншого об'єкта світу саме як суб'єкта. У суб'єктному сприйнятті виділяються три аспекти: гносеологічний – чи вважається щось у світі суб'єктом, установчий – чи ставиться той, хто сприймає, до нього як до суб'єкта, і функціональний – чи відкривається воно тому, хто сприймає, як суб'єкт.

Специфіка суб'єктного сприйняття природних об'єктів полягає в тому, що той, хто сприймає, сам наділяє їх суб'єктністю. Це може відбуватися на основі анімізації, антропоморфізації, персоніфікації і суб'єктифікації. Найважливіше значення з цих механізмів має суб'єктифікація – процес і результат наділення об'єктів і явищ світу здатністю здійснювати специфічно суб'єктні функції, в результаті чого вони відкриваються сприймаючому як суб'єкти.

Отже, ставлення людини до природи найбільш адекватно може бути охарактеризоване за трьома параметрами: психологічна «протиставленість – включеність»; «об'єктно-суб'єктне» сприйняття природи; «прагматичний – непрагматичний» характер взаємодії.

Особливості особистості справляють визначальний вплив на перебіг процесу формування суб'єктивного ставлення до природи. Процес залежить від особливостей характеру людини; рівня її загальної культури; інтелектуальних можливостей і ерудиції; системи її ціннісних орієнтацій, мотивів, інтересів; соціального статусу. Ці фактори зумовлюють сенситивність, чутливість людини до дії психологічних релізерів, її екологічні установки, спроможність до суб'єктифікації природних об'єктів. Водночас у соціогенезі суспільної екологічної свідомості виділяються дві різноспрямовані тенденції: антропоцентрична та екоцентрична.

О. Калмиков та А. Калмикова [4, с. 26–27] запропонували доповнення до конструкту «природоцентризм – антропоцентризм». Це доповнення характеризує орієнтацію: «ЕГО-орієнтація – ЕКОорієнтація». У результаті цього отримано чотири типи відносин людини та довкілля, які дають змогу охарактеризувати екологічну спрямованість особистості:

1. ЕГОорієнтований природоцентризм. Це ставлення подібне до ставлення дитини до батьків. Людина орієнтована на себе і діє тільки заради себе, але джерелом свого існування визнає виключно природу. Відносини мають характер «об'єкт–суб'єктних». Об'єктом у цьому випадку виступає людина.

2. ЕКОорієнтований природоцентризм. Характеризується «об'єкт–об'єктним» ставленням.

3. ЕГОорієнтований антропоцентризм. Ці відносини мають характер «суб'єкт–об'єктних», де об'єктом є природа.

4. ЕКОорієнтований антропоцентризм. Цей тип взаємовідносин має характер «суб'єкт–суб'єктних».

Отже, аналіз запропонованих взаємовідносин людини і довкілля дає змогу стверджувати про необхідність формування «суб'єкт–суб'єктних» взаємовідносин, тобто екологічної спрямованості особистості.

Таким чином, зміна характеристик суб'єктивного ставлення до природи може бути не тільки опосередкованим наслідком засвоєння особистістю певних знань, умінь і навичок, а й результатом цілеспрямованої психолого-педагогічної корекції, спрямованої безпосередньо на формування ставлення, що характеризується заданими соціально бажаними параметрами. Отже, суб'єктивне ставлення до природи як показник сформованості екологічної спрямованості особистоті потребує застосування цілого комплексу психолого-педагогічних впливів, тобто має здійснюватися в контексті екологічної освіти й екологічного виховання молоді в нашій країні.

Список використаної літератури

1. Гарковенко Р.В. Общая теория отношений общества с природой и глобальная экология / Р.В. Гаркавенко // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1983. – С. 138–152.
2. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на -Дону: Феникс, 1996. – 480 с.
3. Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания / С.Д. Дерябо. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 1999. – 36 с.
4. Калмыков А.А. Типология отношений человека и природы / А.А. Калмыков, А.В. Калмыкова // II Российская конференция по экологической психологии. Тезисы. – М., 2000. – С. 26–27.
5. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л., 1960. – С. 210.
6. Ситарова В.А. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Ситарова, В.В. Пустовойтова. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.
7. Скребець В.А. Экологическая психология / В.А. Скребець. – К., МАУП, 1998. – 144 с.
8. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія / В.О. Скребець. – К.: Вид. дім «Слово», 2004. – 439 с.
9. Словарь-справочник по экологии / сост.: К.М. Сытник, А.В. Брайон, А.В. Гордецкий, А.П. Брайон. – К.: Наукова думка, 1994. – 664 с.
10. Соболева С.М. Формування екологічної свідомості студентів фінансово-економічних спеціальностей у процесі екологічної підготовки / С.М. Соболева // Вісник Запорізького нац. ун-ту: Зб. наук. ст. Педагогічні науки / [гол. ред. Г.В. Локарева]. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2009. – № 2. – С. 187–192.
11. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: спец. 13.00.01 «Педагогіка» / С.В. Шмалей. – К.: 2005. – 44 с.
12. Ясвин В.А. Психология отношения к природе / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

Статья посвящена проблемам формирования субъективного отношения личности к природе в условиях социально-экономических перемен. Субъективные отношения выступают как основа субъективного мира личности.

Ключевые слова: субъективные отношения личности, экологическая направленность, формирование экологической направленности личности, субъективное восприятие природных объектов.

The article is devoted to the formation of subjective relationship of individual to nature in terms of socio-economic changes. Subjective attitudes serve as the basis for the subjective world of the individual.

Key words: subjective relationship of individual, environmental orientation and preparation of environmental orientation of individual, the subjective perception of natural objects.

Надійшло до редакції 20.12.2012.